

VADEME CUM

opiekuna i opiekunki pamięci

**Dobre praktyki
działania na rzecz
lokalnego dziedzictwa
żydowskiego**

**Muzeum Historii Żydów Polskich
POLIN 2026**

SPIS TREŚCI

Wstęp	3
Zanim zaczniesz działać	3
Etyka pamięci – cechy pracy aktywisty	5
Warsztat i narzędzia w pracy aktywistycznej	6
Archiwa	6
Genealogia	8
Język	9
Kreowanie programu wydarzeń	10
Pola działania aktywistycznego	12
Synagoga	12
Cmentarz	12
Oznakowanie cmentarza	14
Działania wspólnotowe i partycypacyjne	14
Sprzątanie cmentarza	15
Dziedzictwo kulinarne	16
Judaika i praca z obiektami	19
Rodzaje współpracy	20
Współpraca instytucji: muzeów, szkół, NGO i samorządu	21
Współpraca ze środowiskami żydowskimi	21
Organizacje żydowskie oraz instytucje działające na rzecz szeroko pojętego dziedzictwa, z którymi warto rozważyć współpracę	23
Współpraca ze społecznościami lokalnymi/partycypacja	25
Współpraca z potomkami	26
Współpraca z młodzieżą i wolontariat	27
Pozyskiwanie grantów	28
Wniosek o grant	29
Dokumentacja i raportowanie	30
Podsumowanie – o czym trzeba pamiętać	31
Podziękowania	32
Załączniki do tekstu	33
Załącznik nr 1. Słowniczek – podstawowe pojęcia związane z judaizmem	33
Załącznik nr 2. Język jako klucz do opowieści o Żydach (opracowanie: Adam Dylewski)	38

WSTĘP

Poniższy zbiór jest wynikiem kursu dla osób zaangażowanych lokalnie na rzecz dziedzictwa żydowskiego, organizowanego przez Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN od 4 października do 10 grudnia 2025 roku, który powstał w odpowiedzi na zapotrzebowanie osób koordynujących lokalnie muzealny projekt „Muzeum na kółkach” (2014–2024)¹.

Do stworzenia niniejszej publikacji zainspirowały nas materiały dostarczone przez osoby eksperckie zaproszone do udziału w kursie oraz zagadnienia poruszane przez uczestniczki i uczestników spotkań². Mamy nadzieję, że osoby aktywistyczne, które rozpoczynają swoją działalność na rzecz lokalnego dziedzictwa żydowskiego, znajdą w nim potrzebne informacje o tym, jak zacząć działania bądź gdzie szukać odpowiednich źródeł i wskazówek.

ZANIM ZACZNIESZ DZIAŁAĆ

Pierwszym krokiem w pracy z dziedzictwem jest uważna obserwacja przestrzeni oraz identyfikacja miejsc, osób czy historii, które domagają się, by przywrócić o nich pamięć (np. historie rodzinne, identyfikowanie budynków niegdyś pełniących funkcje religijne i społeczne, a także ważne wydarzenia związane z życiem społeczności żydowskiej itp.). Jeżeli chcemy, żeby pamięć historii żydowskiego życia była widoczna w przestrzeni miejskiej, dobrą praktyką jest inicjowanie i realizowanie trwałych form upamiętnienia, takich jak tablice pamiątkowe, Stolpersteine (kamienie pamięci) przed dawnymi domami mieszkańców, murale, znaki w przestrzeni miejskiej czy lokalne obchody rocznic. Takie symbole mają ogromną siłę, zmieniają sposób patrzenia na ulice, domy i całą przestrzeń miasta. Wywołują rozmowy, budzą ciekawość, skłaniają do pytań: „Kto tu mieszkał?”, „Co się z nimi stało?”. Należy tylko mieć na uwadze, że pamięć powinna być tworzona partnersko we współpracy z potomkami Żydów niegdyś tu mieszkających oraz lokalną

¹ Dziękujemy za wspólne 10 lat „Muzeum na kółkach”!, <https://polin.pl/pl/dziekujemy-za-wspolne-10-lat-muzeum-na-kolkach>

² Jak dbać o dziedzictwo żydowskie? Kurs dla osób działających lokalnie, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie, <https://polin.pl/pl/wydarzenie/jak-dbac-o-dziedzictwo-zydowskie-kurs-dla-osob-dzialajacych-lokalnie>

społecznością. Ważne też jest **włączanie współczesnego kontekstu życia żydowskiego, żeby zaznaczyć, że życie żydowskie w Polsce trwa**. Tylko tak tworzona pamięć jest autentyczna, wolna od uproszczeń i wrażliwa na indywidualne historie. Współpraca z mieszkańcami, szkołami, organizacjami społecznymi, seniorami pozwala na pełne włączenie pamięci żydowskiej do tożsamości miejsca i miasta.

Musimy też być gotowi na **wyzwania, z jakimi przyjdzie się nam mierzyć**. Upamiętnienia są procesem czasochłonnym i wieloetapowym. Wymagają zgód i konsultacji z instytucjami państwowymi, samorządem, konserwatorami zabytków, IPN, właścicielami działek, wspólnotami mieszkaniowymi. Równocześnie nie należy się też bać ani reakcji mieszkańców otoczenia, w jakim żyjemy, ani prasy czy opinii w mediach społecznościowych. „Bo jeżeli nie ja, to kto inny się tym zajmie?”. Jest to bardzo trudne, ale warto się nie zniechęcać i pamiętać o celu, jaki chcemy osiągnąć. Dlatego też w naszych działaniach ważna jest cierpliwość, dokładność, dialog i transparentność. To nie tylko chroni wrażliwą historię, lecz także buduje trwałą relację mieszkańców z pamięcią.

Pamiętaj, że nie jesteś sam, bo to pierwsza droga do wypalenia! Buduj swoją sieć współpracy, a przede wszystkim – rozmawiaj, inspiruj, wentyluj się i deleguj.

Oczywiście praca z dziedzictwem nie powinna kończyć się na tablicach i raportach. Największy efekt przynoszą działania, które pozwalają doświadczyć historii, dotknąć jej w przestrzeni, usłyszeć z pierwszej ręki, wejść w kontakt z historiami konkretnych osób. Dlatego też skuteczną praktyką są spacer historyczny, lekcje muzealne prowadzone „w terenie”, warsztaty indywidualne, a także spotkania z potomkami. Uczniowie, studenci i mieszkańcy uczą się nie tylko o wydarzeniach, lecz także o ludziach, ich życiu, zwyczajach, pracy, marzeniach i dramatach.

Nie możemy zapominać również o dokumentowaniu naszych działań, gdyż jest to również narzędzie pracy z pamięcią. Nagrania wideo, relacje uczestników, fotografie lokalizacji, wywiady, przygotowane materiały edukacyjne

tworzą bazę wiedzy, która staje się fundamentem kolejnych inicjatyw: wystaw, publikacji, programów edukacyjnych.

Co może nas zainspirować w naszych działaniach:

- historia mówiona,
- samokształcenie,
- kontakty z działaczami i ekspertami z innych miast i krajów,
- udział w szkoleniach i sesjach naukowych,
- udział w organizacjach pozarządowych (NGO),
- media społecznościowe,
- ewaluacje z wydarzeń.

Etyka pamięci – cechy pracy aktywisty

Bardzo ważne jest niezapominanie o etyce pamięci. Często historia, zwłaszcza ta dotycząca relacji żydowsko-sąsiedzkich, bywa bolesna i w niektórych miejscowościach jest historią przerwana. Dlatego najważniejszą zasadą pracy jest **wrażliwość, uważność na emocje, relacje i znaczenie osobistych historii**.

Główne zasady etyki pamięci:

- **słuchanie** – prawdziwa praca zaczyna się od wysłuchania wspomnień, opowieści rodzinnych, emocji, czasem ciszy,
- **szacunek** – unikanie uproszczeń, sensacji i języka, który odczłowiecza historię,
- **działanie bez pośpiechu** – pamięć nie jest projektem do „wykonania”, lecz procesem, który dojrzewa,
- **autentyczność** – konsultowanie działań z potomkami, ekspertami i lokalną społecznością,
- **niekomercjalizowanie traum** – pamięć nie jest „atrakcją turystyczną”, a miejsca Zagłady nie są „punktami programu”,
- **odpowiedzialność za narrację** – pamięć nie może być narzędziem politycznym ani tożsamościowym.

Często najważniejszym działaniem jest pozostawienie przestrzeni ciszy przy grobach, pod tablicą, na cmentarzu bez nagrobków. Pozwolenie, by miejsce „mówiło” samo.

WARSZTAT I NARZĘDZIA W PRACY AKTYWISTYCZNEJ

Archiwa

1. Praca z archiwami, źródłami i etyka dokumentacji

W pracy z dziedzictwem żydowskim, szczególnie w małych miastach, materiały źródłowe są często rozproszone po wielu instytucjach i archiwach. Umiejętna, systematyczna praca archiwalna pozwala uzupełnić luki w pamięci oraz odtworzyć losy rodzin i społeczności.

2. Źródła w Polsce i za granicą

W praktyce oznacza to łączenie wielu źródeł, zestawianie nazwisk, korektę transkrypcji i identyfikację powtarzających się imion w różnych dokumentach. Praca nad jednym nazwiskiem potrafi odsłonić cały krąg rodzinny i relacje sąsiedzkie.

Przykłady kluczowych baz i narzędzi:

- **Archiwum ŻIH:** relacje, dokumenty okupacyjne, listy, fotografie.
- **YVA – Yad Vashem Archives:** zeznania ocalałych, listy transportowe, bazy imienne, fotografie rodzinne.
- **JRI-Poland:** indeksacja metryk żydowskich z terenów Polski.
- **JewishGen:** indeksy osobowe z całego świata, narzędzia ułatwiające poszukiwania genealogiczne (fora genealogiczne, drzewa rodzinne, indeksy wspólnot).
- **Arolsen Archives** (dawniej International Tracing Service – ITS): największe na świecie archiwum dotyczące ofiar i ocalałych z nazistowskich

prześladowań; karty obozowe, listy transportowe, dokumenty dotyczące pracy przymusowej, poszukiwania rodzin, korespondencja powojenna, dokumentacja dotycząca zaginięć i repatriacji.

- **Archiwa lokalne i państwowe:** m.in. akta metrykalne, ewidencja ludności, akta urzędów, akta notarialne, akta szkolne, dokumentacja kartograficzna (przydatny link: [Szukaj w Archiwach](#)).
- **IPN** (www.straty.pl): baza danych obywateli polskich podlegających prześladowaniom niemieckim 1939–1945 (materiały dotyczące okupacji, transportów, represji i zbrodni niemieckich).

3. Etyka dokumentacji

Praca z materiałami dotyczącymi Zagłady wymaga szczególnej odpowiedzialności. Osoby zajmujące się dziedzictwem żydowskim powinny się kierować takimi wytycznymi, jak:

- wiarygodność, staranne cytowanie źródeł i unikanie spekulacji,
- szacunek dla prywatności rodzin, publikowanie materiałów tylko za zgodą potomków,
- świadomość traumy, wrażliwość na emocjonalny ciężar dokumentów,
- transparentność, jasne pokazywanie, co jest pewnym ustaleniem, a co hipotezą,
- otwartość i gotowość do korekt, kiedy pojawiają się nowe informacje.

Dokumentowanie historii nie polega na „posiadaniu” czyjejś przeszłości, ale na **opiekowaniu się nią i oddawaniu jej społeczności**.

4. Archiwistyka społeczna – jak można się zaangażować?

- **Poznanie zbiorów archiwów społecznych** – zdjęć, nagrań i innych dokumentów – przez portal zbioryspoleczne.pl, używanie ich w badaniach naukowych i projektach artystycznych lub hobbistycznie.
- **Współpraca z lokalnym lub tematycznym archiwum społecznym, przekazywanie zdjęć, wspomnień, dokumentów.** Aktualizowana baza archiwów społecznych znajduje się na stronie Centrum Archiwistyki Społecznej: [Baza Archiwów Społecznych](#).

- **Tworzenie i prowadzenie archiwum społecznego** – lokalnego lub tematycznego – przez: aktywne pozyskiwanie zbiorów, nagrywanie wywiadów historii mówionej, zbieranie zdjęć i innych dokumentów życia społecznego, np. filmów domowych, opracowywanie ich w Otwartym Systemie Archiwizacji i publikowanie zbiorów na portalu zbioryspoeczne.pl, budowanie zaangażowanej społeczności m.in. przez organizowanie działań kulturalnych – wystaw, spektakli, słuchowisk itd., korzystanie ze szkoleń i z wydarzeń organizowanych przez Centrum Archiwistyki Społecznej, takich jak Kongres Archiwów Społecznych, Archifest, Pamięciownik, Akademia Archiwistyki Społecznej.

O tym, jak założyć i prowadzić archiwum społeczne, można dowiedzieć z załączonej broszury lub z „Podręcznika dla archiwistów społecznych”. Warto również skorzystać z kursów online dostępnych na platformie e-learningowej kursy.cas.org.pl.

Genealogia

1. Ważne wskazówki oraz bazy, które będą bardzo pomocne, kiedy zdecydujecie się rozpocząć badania genealogiczne: [ABC poszukiwań genealogicznych żydowskich przodków z Polski](#).
2. Od czego zacząć poszukiwania genealogiczne? Zaczniście od sprawdzenia [kompedium przygotowanego przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych w Polsce](#). Zawiera podstawowe informacje o pierwszych krokach w genealogii, rodzajach dokumentacji przydatnych w poszukiwaniach oraz o tym, jak tę dokumentację odnaleźć. Są tam również odnośniki do baz danych prowadzonych przez NDAP oraz instrukcję, jak korzystać z archiwów. Następnie – z uwagi na to, że genealogia żydowska ma swoją specyfikę – zapoznajcie się z kompedium jej poświęconym. Dobrym początkiem będzie [InfoFiles](#) na portalu JewishGen. Znajdziecie tam wskazówki dla początkujących, przewodniki po różnych rodzajach źródeł i literaturze przedmiotu oraz wiele przydatnych narzędzi, takich jak baza danych imion żydowskich, wyszukiwarka miejscowości czy kalkulator kalendarzowy pozwalający przeliczyć datę kalendarza żydowskiego na gregoriański.

W poszukiwaniach rodzinnych warto się również zwrócić do następujących organizacji: Krajowego Biura Informacji i Poszukiwań Polskiego Czerwonego Krzyża, Urzędu Stanu Cywilnego, Żydowskiego Instytutu Historycznego³.

Język

Aktywiści często zgłaszali niepewność co do języka, którym opowiadają o Żydach, co wynikało stąd, że nie chcieli popełnić jakiejś niezręczności bądź mieć argumenty potwierdzające, że używają właściwych sformułowań. W załączniku na końcu publikacji znajdziecie zestawienie słów i pojęć dostarczających najwięcej trudności.

Na skróty:

- Mówmy po prostu: Żydzi, społeczność żydowska (a nie np. bracia w wierze, starozakonni czy Izraelici). Pamiętajmy: nie wszyscy Żydzi to wyznawcy judaizmu!
- Cmentarz żydowski jest (nie mówimy o dawnym cmentarzu żydowskim). W judaizmie cmentarz jest miejscem nienaruszalnym do dnia sądu ostatecznego, dlatego nie stosuje się czasu przeszłego do jego opisu. Jeśli nie przeprowadzono na nim ekshumacji i nawet jeśli nie pozostały po nim ślady naziemne, to i tak „znajduje się” (czas teraźniejszy).
- Mówimy: cmentarz (nie kirkut). Zobacz załącznik 2.
- Synagoga nie jest świątynią.

³ Tekst cyt. za: <https://polin.pl/pl/abc-poszukiwan-genealogicznych-zydowskich-przodkow-z-polski>

Kreowanie programu wydarzeń

Podczas opracowywania programu warto mieć na uwadze:

1. **Tworzenie programów wydarzeń wokół motywu przewodniego** – takie podejście pozwala na przygotowanie oryginalnych aktywności oraz pobudza kreatywność twórców i odbiorców.
2. **Opowiadanie historii przez pryzmat jednostek** i przez ważne miejsca dla lokalnej miejscowości – to kolejna zasada wypracowanej polityki pamięci.
3. **Wykorzystanie lokalnej historii Żydów jako punktu odniesienia** do budowania programu wydarzeń.
4. **Włączanie się w działania wielokulturowe** (np. Festiwal Trzech Kultur), gdyż jest to bardzo dobra sposobność, by pokazać relacje między mieszkańcami danej miejscowości, a także to, iż dana miejscowość była niegdyś takim wielokulturowym miejscem.
5. Przygotowywanie programu **dla różnych grup i typów odbiorców**.
6. **Nawiązanie i utrzymywanie kontaktów z potomkami** członków dawnej lokalnej społeczności żydowskiej.
7. **Zaproszenie do współuczestnictwa, współodczuwania, współdoświadczenia** – organizatorzy wydarzeń zapraszają do udziału w nich; wierzą, że decyzja o zaangażowaniu powinna wpływać ze zrozumienia wagi tematu i być w pełni autonomiczna.
8. **Dbłość o jakość i różnorodność proponowanych działań** – np. kolacje szabatowe, warsztaty śpiewu, konkursy czy spacer.
9. Uwzględnianie kalendarza – świąt żydowskich, ważnych rocznic, rocznych patronatów.

10. **Odnoszenie się zawsze do lokalności!** Warto korzystać ze swojego warsztatu regionalisty – między żydowskie tematy można wplatać też te nieżydowskie (żeby otworzyć sobie więcej możliwości i zachęcić również inną publiczność do obserwowania i późniejszego uczestniczenia w naszych działaniach).
11. Niekoncentrowanie się tylko na Zagładzie!!! Przypominamy o bogatej historii życia społeczności żydowskich na ziemiach polskich.
12. Biografia ważniejsza niż statystyka – mówienie przede wszystkim o LUDZIACH (ginęli ludzie, ich dzieci, dziadkowie, wnuki, małżonkowie... Nie: Żydzi).
13. Wykorzystywanie punktów podstawy programowej przy tworzeniu programu edukacyjnego dla szkół (oraz promowanie ich) – zwiększacie wówczas szanse na pozyskanie tej grupy.
14. Dostosowywanie terminów wydarzeń do możliwości odbiorców (np. szkół), nie w drugą stronę.

Ważne daty, które możemy wykorzystać:

- lokalne rocznice – znajdźcie ważny dzień dla swojej miejscowości,
- święta żydowskie,
- 19 kwietnia – rocznica wybuchu powstania w getcie warszawskim,
- 27 stycznia – Międzynarodowy Dzień Pamięci o Holokauście.

POLA DZIAŁANIA AKTYWISTYCZNEGO

Synagoga

Działania w synagodze powinny odbywać się w związku z miejscem i z szacunkiem wobec niego.

Wystrój – w przypadku aranżowania przestrzeni synagogi skontaktujcie się ze środowiskiem żydowskim. Umieszczenie oraz sposób prezentacji poszczególnych obiektów mają bowiem znaczenie. Warto także zadbać o konsultacje w przypadku planowania sposobu ekspozycji obiektów religijnych (np. Tory).

Upamiętnienia synagog – Muzeum POLIN realizuje program współpracy z instytucjami kultury w Polsce, służący upowszechnianiu wiedzy o dziedzictwie polskich Żydów w wymiarze lokalnym. Istnieje m.in. możliwość zorganizowania w lokalnych siedzibach instytucji partnerskich wystawy planszowej o synagogach wraz z towarzyszącym jej programem edukacyjnym: [Program dla synagog – i nie tylko](#).

W przypadku organizacji wydarzeń w synagodze można mieć dla chętnych przygotowane jarmułki. Nie jest to wymóg wejścia na jej teren. Jednak niektórzy – z szacunku do instytucji – to robią.

Więcej o synagodze przeczytacie w załączniku nr 2 do niniejszej publikacji.

Cmentarz

Niewiele zachowało się z żydowskiego dziedzictwa materialnego, dlatego w swojej działalności aktywistycznej najczęściej będziecie pracować wokół tematu cmentarzy żydowskich, które znajdują się na terenie całej Polski. Z tego powodu to cmentarzowi poświęcamy najwięcej miejsca w naszej publikacji.

W Polsce istnieje około 1200 cmentarzy żydowskich w różnym stanie zachowania. Kluczowe jest zrozumienie religijnego znaczenia miejsca i wynikających z niego reguł postępowania związanych z żydowskim prawem religijnym (halachą). Każdy cmentarz – nawet bez widocznych śladów – pozostaje **miejscem świętym**. Dlatego wszelkie działania prowadzone na jego terenie powinny być zgodne z **Wytycznymi Komisji Rabinicznej ds. cmentarzy** przy Biurze Naczelnego Rabina Polski.

Pamiętajcie! Cmentarz jest tam, gdzie leżą kości zmarłych. Dlatego miejsca straceń – w ujęciu religijnym – także są cmentarzami.

Zobacz więcej: załącznik nr 2.

Wytyczne Komisji Rabinicznej ds. cmentarzy przy Biurze Naczelnego Rabina Polski – treść dokumentu można również znaleźć na stronie [Koalicji Opiekunów Cmentarzy Żydowskich](#) oraz [Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego](#).

Dobre praktyki dotyczące opieki nad cmentarzami żydowskimi w Polsce

- Najważniejsze jest poszanowanie nienaruszalności pochówków i zmarłych, dlatego prace porządkowe i porządkowanie terenu nie mogą ingerować w glebę w strefie grzebalnej, by nie naruszyć kości zmarłych.
- Warto, by celem naszych działań była edukacja, budowanie świadomości i zachęcanie do szacunku wobec miejsca.

Dbłość o materialne pozostałości

- Nie wolno samodzielnie podnosić, przestawiać ani „ustawiać” macew! Nie wolno również rekonstruować nagrobków w sposób sugerujący ich pierwotne położenie.
- Zniszczone lub rozproszone fragmenty można zgromadzić w lapidarium – prezentując inskrypcje, lecz bez wskazywania fikcyjnych miejsc pochówku (najlepiej przy ogrodzeniu, by nie naruszać szczątków). Lapidaria mogą pełnić funkcję upamiętnienia i elementu edukacji o historii miejsca.
- Wszystkie prace należy konsultować ze społecznością żydowską i prowadzić pod jej nadzorem.

Oznakowanie cmentarza

W przypadku cmentarzy zatartego śladu (obecne parki czy skwery) kluczowe jest:

- ustalenie i oznaczenie historycznych granic, które może mieć formę symbolicznego wytyczenia (np. roślinami, znacznikami), bez fizycznego grodzenia⁴,
- jasna informacja dla odwiedzających, że jest to miejsce pochówku.

Oznakowanie cmentarza często zmienia podejście do miejsca (jego rozumienie) przez osoby z lokalnej społeczności.

Pamiętajcie, że zastane ogrodzenie nie zawsze wskazuje na faktyczne granice cmentarza. By zbadać granice, można sprawdzić granice na starych mapach i/lub na zdjęciach lotniczych (może w tym pomóc Komisja Rabiniczna ds. cmentarzy lub NID⁵).

Zadbajcie, by przy znakowaniu unikać „domyślnych” symboli miejsc pochówku, jakim często bywa krzyż (niebędący przecież symbolem judaizmu).

Działania wspólnotowe i partycypacyjne

- Ze względu na skalę dziedzictwa i małą liczebność współczesnych społeczności żydowskich ważne jest tworzenie lokalnych tzw. wspólnot dziedzictwa⁶. Drobne, nieinwazyjne działania (sprzątanie, troska o roślinność) pomagają budować więź mieszkańców z miejscem.
- Warto rozwijać cykliczne spacer-y pamięci, działania edukacyjne i sąsiedzkie, artystyczne lub performatywne interwencje przypominające o historii terenu⁷.

4 Inspirującym przykładem mogą być tzw. zielone upamiętnienia, zob. https://nedipa.eu/wp-content/uploads/2023/10/eBook_ZieloneUpamietnianie_final.pdf

5 Więcej o ogrodzeniach: <https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2022/10/Broszura-Procedura-postepowania-przy-odtwarzaniu-ogrodzen-cz.pdf>

6 <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention>

7 Zob. https://zapomniane.org/wp-content/uploads/2025/05/DHRF_PL-3_2025.pdf, s. 46.

- Choć często nietrwałe, takie działania skutecznie podtrzymują pamięć i zmieniają sposób postrzegania cmentarza jako miejsca znaczącego dla całej społeczności.

Sprzątanie cmentarza

- Poinformujcie właściciela cmentarza o tym, że planujecie porządki.
- Nie wchodźcie na cmentarz w żadne święta żydowskie, w tym w szabat (upraszczając, szabat trwa od piątkowego popołudnia do sobotniego wieczoru).
- Nie prowadźcie żadnych prac, które mogą naruszyć kości pochowanych. Czyli: nie ściągajcie warstwy ziemi, nie karczujcie, nie kopcie ani nie wyciągajcie korzeni!
- Zebranie liści oraz koszenie trawy są mile widziane, tak jak pozbieranie śmieci i ich wywóz.

Po skończeniu prac miłym gestem jest **zostawienie kamyczków**, np. na zachowanych macewach. To znak pamięci o pochowanych tu osobach:

„Od czasów biblijnych w tradycji żydowskiej istnieje nakaz zaznaczania miejsc pochówku zmarłych. Łączy się to zarówno z czczeniem pamięci zmarłego, jak i z koniecznością zaznaczania miejsca, które mogłoby narazić wiernych na skalenie się przez mimowolny choćby kontakt z umarłym. Pierwszymi formami nagrobków były przydrożne kurhany, na które każdy przechodzący miał obowiązek dołożyć kolejny kamień. Z tego obyczaju do dziś pozostał zwyczaj układania na grobach małych kamyczków”⁸.

Wspólne dla obyczaju żydowskiego i nieżydowskiego może być zapalanie świecy – dla zaznaczenia, że choć ciało ulega rozpadowi, to dusza jest wieczna. Ten zwyczaj nie jest religijny, ale stanowi dobrą alternatywę dla składania kwiatów (zwyczaju zupełnie nieżydowskiego).

8 Cyt. za: <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/symbolika-nagrobkow>

Warto, by osoby płci męskiej miały nakrycia głowy podczas przebywania na terenie cmentarza.

Przydatne publikacje:

- kompendium wiedzy teoretycznej i praktycznej o cmentarzach żydowskich stanowi „[Niezbędnik Cmentarny](#)” opracowany przez Witolda Wrzosińskiego,
- przewodnik „[Praca z trudnym dziedzictwem](#)”,
- program Narodowego Instytutu Dziedzictwa „[Oznakowania cmentarzy żydowskich na terenie RP](#)”.

Dziedzictwo kulinarne

Jak dbać o żydowskie dziedzictwo kulinarne? Wspólnie gotując!

Kuchnia żydowska to:

- tradycja/religia,
- zwyczaj/obyczaj,
- lokalność.

Zapoznajcie się z zasadami koszerności, poznajcie fundamenty zasad żywnościowych oraz święta żydowskie. Mogą być przydatne poniższe informacje oraz materiały dostępne na kanałach Muzeum POLIN (np. materiały towarzyszące TISZ Festiwalowi Żydowskiego Jedzenia oraz wystawie czasowej „Od kuchni” – jak film [Tradycje kulinarne](#), seria [Jewish Food Tour of Poland](#) czy [przepisy](#) na stronie [polin.pl](#)). Warto także zapoznać się z newsletterem Koszornej Polski: www.koszernapolska.pl.

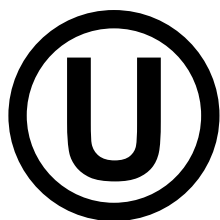
Co warto wiedzieć o ogólnych zasadach koszerności

Koszerny (z hebrajskiego „nadający się”, „odpowiedni”) w judaizmie oznacza, że produkt jest zdalny do użytku z religijnego punktu widzenia. Słowo „koszerny” odnosi się nie tylko do kuchni, lecz także do wielu innych przejawów życia żydowskiego. Słowo „koszerny” wywodzi się z Tory, gdyż tam wyznaczono zasady przygotowywania pokarmów w sposób rytualnie czysty. Potrawy przygotowywane niezgodnie z regułami określono mianem trefnych.

Oto kilka przepisów dotyczących jedzenia i picia (zbiór tych przepisów określa się hebrajskim słowem „kaszrut”):

- zwierzęta podzielono na „czyste” i „nieczyste”. Koszerne jest mięso zwierząt, które są równocześnie parzystokopytne (mają racice) i przeżuwające (krowy, owce, kozy), oraz zwierząt wodnych, które mają płetwy i łuski. Nie wolno jeść mięsa ptaków drapieżnych używających pazurów oraz ptaków śpiewających;
- ważne jest rozdzielenie produktów mlecznych i mięsnych: w potrawach oraz przez używanie osobnych naczyń;
- owoce i warzywa są określane jako parwe (z hebrajskiego „neutralne”) i można je łączyć z mlekiem i mięsem.

Zasady kaszrutu są przestrzegane nie tylko przez ortodoksyjnych Żydów. Produkty spożywcze dostępne w sklepach, by były koszerne, powinny pozostać pod nadzorem rabinów, którzy wydają specjalne certyfikaty. Poniżej jeden nich. W Polsce można kupić produkty z różnymi certyfikatami koszerności⁹.



Il. 1. The Union of Orthodox Jewish Congregation.

⁹ Część teoretyczna o koszerności za: Kalendarz nauczyciela na rok szkolny 2014/2015, red. R. Szuchta, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Warszawa 2014.

The Union of Orthodox Jewish Congregation – jeden z wielu stosowanych certyfikatów, znaków koszerności (świadcstwo koszerności jest nazywane hechszer). Ten znak można znaleźć na polskich produktach spożywczych, które zostały uznane za kosherne przez naczelnego rabina Polski Michaela Schudricha.

Pokarmy koszerne

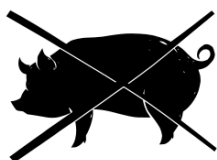
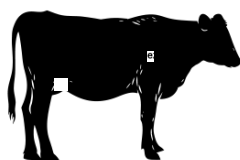
kosher food

Pokarmy trefne

treif food

ssaki / mammals

Muszą „przeżuwać” (czyli nie być drapieżnikami i padlinożercami) oraz mieć rozszczepione kopyta. Land animals must have cloven (split) hooves and must chew the cud, meaning that they must eat grass.



ryby i owoce morza / fish and seafood

Ryby muszą posiadać płetwy i łuski. Fish must have fins and scales.



Owoce morza są niekoszerne. Seafood is non-kosher.



ptaki / birds

Nie mogą być drapieżnikami. Birds of prey are forbidden.



owoce, warzywa, zboża, jajka / fruits, vegetables, grains, eggs



Zakazane jest ich spożywanie z wyjątkiem szarańczy. Their consumption is prohibited, except for locusts.



gady, płazy i owady / reptiles, amphibians and insects



nabiał / dairy



Zakazane jest łączenie mleka i mięsa oraz spożywanie krwi. Meat and dairy cannot be eaten together; consumption of blood is also forbidden.

Il. 2. Infografika autorstwa Zofii Roguli prezentowana na wystawie „Od kuchni. Żydowska kultura kulinarna” (Muzeum POLIN, 2022).

Jedzenie podczas organizowanych przez nas wydarzeń

Jeżeli podczas organizowanych wydarzeń w planie jest podawanie posiłku, a zostaną na nie zaproszone religijne osoby, warto pomyśleć o owocach lub koszernych przekąskach dla nich. Pełnoprawne posiłki można zamówić w restauracjach z certyfikatem koszerności albo spytać w kuchniach prowadzonych przy gminach żydowskich. Pamiętajcie także o jednorazowych sztućcach, oddzielnie zapakowanych.

Podczas cateringu niekoszernego warto zainspirować się (sic!) żydowskim dziedzictwem kulinarnym i zastosować kilka uproszczonych zasad. Uproszczonych, ponieważ niemożliwe będzie przygotowanie 100-proc. koszernego posiłku w niekoszernej kuchni! Warto jednak:

- nie podawać potraw zawierających krew (typu kaszanka czy krwisty stek, również tatar),
- nie podawać potraw łączących w sobie nabiał i mięso,
- nie podawać wieprzowiny, dziczyzny, owadów, owoców morza oraz ryb nieposiadających łusek, typu węgorz i sum.

Bezpieczne są: drób, krowa, koza, owce. Bezpieczne są także opcje bezmięsne.

Judaika i praca z obiektami

Osobom, które czują potrzebę zapoznania się z podstawowymi pojęciami związanymi z kulturą żydowską i obecnymi w niej przedmiotami, rekomendujemy zapoznanie się z materiałami Muzeum POLIN.

Muzeum opracowało m.in. **dobre praktyki dotyczące opieki, ewidencji i opisu judaików**, a także ich obiegu podczas organizacji wystaw¹⁰. Obejmują one następujące zagadnienia:

- Praktyczne rekomendacje i dobre praktyki w zakresie ochrony zabytków w instytucjach kultury – [część pierwsza, wersja PDF](#)

¹⁰ Całość jest dostępna tutaj: <https://polin.pl/pl/dobre-praktyki-zarzadzania-kolekcja>

- Rekomendacje i dobre praktyki w zakresie zarządzania kolekcją w instytucjach kultury – [część druga, wersja PDF](#)
- Rekomendacje i dobre praktyki w zakresie zarządzania kolekcją w instytucjach kultury – opracowywanie zbiorów – [część trzecia, wersja PDF](#)
- Rekomendacje i dobre praktyki w zakresie zarządzania kolekcją muzealną, upowszechnianie zbiorów online – [część czwarta, wersja PDF](#)
- Kolekcje – obiekt w procesie organizacji wystawy – [część piąta, wersja PDF](#)

Polecane publikacje:

- Słowniczek – podstawowe pojęcia związane z judaizmem (załącznik nr 1 do niniejszej publikacji).
- Polecane portale prowadzone przez Muzeum POLIN: [Upowszechnianie zbiorów | Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie](#).
- Najważniejsze informacje o tradycji i kulturze żydowskiej: publikacja [Miło Was poznać. Krótki przewodnik po żydowskiej tradycji i kulturze dla Nauczycielek i Nauczycieli](#), Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, JCC Warszawa, Warszawa 2022 (towarzysząca filmom [NOWE: Miło Was poznać | Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie](#)).

RODZAJE WSPÓŁPRACY

Praca z pamięcią żydowską jest zawsze działaniem wielogłosowym. Żadna instytucja (ani osoba!) nie jest w stanie zrobić wszystkiego samodzielnie. Niektóre działania wręcz wymagają takiej współpracy. Kluczem jest kooperacja i wspólne projektowanie działań.

Model współpracy – najlepsze efekty przynosi partnerskie podejście między różnymi podmiotami:

- muzeami i instytucjami kultury,
- szkołami i uczelniami,
- organizacjami pozarządowymi,
- lokalnym samorządem,

- środowiskiem akademickim i ekspertami,
- organizacjami żydowskimi i potomkami.

Dobra współpraca to: podział odpowiedzialności, wspólne cele, jasna komunikacja oraz plan działania rozłożony na etapy.

Współpraca instytucji: muzeów, szkół, NGO i samorządu

Przykład z Chełma – w Chełmie udało się połączyć zasoby i kompetencje:

- muzeum jako centrum badań i edukacji,
- szkół jako instytucji multiplikujących pamięć wśród uczniów, prowadzących wolontariat, projekty, gry terenowe,
- samorządu i departamentów miejskich, dających wsparcie formalne dla upamiętnień,
- NGO z ich elastycznością projektową, umiejętnością pozyskiwania grantów oraz z siecią kontaktów,
- partnerów zagranicznych, łączących potomków, archiwa i ekspertów.

Taka współpraca przynosi konkretne efekty w postaci: tablic pamięci, wystaw, publikacji, programów edukacyjnych, wydarzeń rocznicowych. Dzięki niej zachodzi **realna zmiana świadomości miejsca**.

Współpraca ze środowiskami żydowskimi

Pamiętajcie o uwzględnianiu współczesnych środowisk żydowskich w swoich działaniach – to przecież także ich historia! Warto konsultować się z nimi na etapie tworzenia programu.

Przydatne wskazówki organizacyjne

- Przy planowaniu wydarzeń warto je koordynować z datami świąt żydowskich. Święta mają stałe daty w kalendarzu żydowskim, niepokrywającym

się z gregoriańskim, którym posługujemy się na co dzień – stąd w każdym roku to będzie z naszej perspektywy inna data. Żydowski kalendarz jest pełny mniejszych i większych świąt, a także postów, które mogą utrudnić przedstawicielom społeczności żydowskiej dotarcie na uroczystość/spotkanie.

- Nie należy się kontaktować telefonicznie z gminami żydowskimi od piątku po południu, w szabat i żydowskie święta.
- Przy wchodzeniu na teren instytucji żydowskich i podczas żydowskich imprez poza ich siedzibą należy poddawać się z cierpliwością i ze zrozumieniem wszelkim procedurom bezpieczeństwa (np. sprawdzaniu zawartości torebek).
- Warto konsultować się z przedstawicielami społeczności żydowskiej – w razie jakichkolwiek wątpliwości można zwrócić się z pytaniami do JCC, gmin, TSKŻ, innych organizacji żydowskich.
- Warto włączać współczesny kontekst życia żydowskiego – nawet przy okazji upamiętnień zaznaczajmy, że życie żydowskie w Polsce trwa.
- Jeżeli podczas organizowanych wydarzeń jest zaplanowane podawanie jakiegoś jedzenia, a zostaną na nie zaproszone religijne osoby, warto pomyśleć o owocach lub jakichś koszernych przekąskach.
- Podczas witania się z zaproszonymi gośćmi, którzy są religijnymi osobami, warto pamiętać o niepodawaniu dłoni osobom o przeciwnej płci (ale też niestresowaniu się, gdyby ktoś to zrobił).
- W razie wydarzeń na cmentarzu czy w synagodze można mieć przygotowane jarmułki dla chętnych. Nie jest to wymóg wejścia na teren ani jednego, ani drugiego. Ale niektórzy z szacunku do instytucji to robią.

Organizacje żydowskie oraz instytucje działające na rzecz szeroko pojętego dziedzictwa, z którymi warto rozważyć współpracę

- **Ziomkostwo Żydów z waszej miejscowości w Izraelu lub w innych krajach**
- **Najbliższa gmina wyznaniowa żydowska (GWŻ)** – zajmuje się organizacją **życia religijnego** w Polsce, w tym uroczystości religijnych i świąt. Prowadzi programy edukacyjne i społeczne. Sprawuje **opiekę nad wybranymi synagogami, cmentarzami i domami modlitwy** (będącymi własnością GWŻ¹¹).
- **Naczelny Rabin RP**
- **Komisja Rabiniczna ds. cmentarzy**
- **Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH)** – posiada i rozwija jedną z największych na świecie kolekcji pamiątek po polskich Żydach – archiwalnych, muzealnych i bibliotecznych. Prowadzi projekty edukacyjne i wystawiennicze – popularyzuje wiedzę o historii i dziedzictwie Żydów w Polsce. Realizuje projekty edukacyjne, kulturalne i wystawiennicze w Polsce i za granicą.
- **Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN** – m.in. udziela patronatów, prowadzi działalność wystawienniczą i edukacyjną, edukuje w obszarze antydyskryminacji i różnorodności, **organizuje kursy (w tym dla lokalnych liderów)**, sieciuje, przyznaje **Nagrody POLIN dla lokalnych liderów**, buduje kolekcję oraz **bazy materiałów edukacyjnych i wiedzy** (np. Wirtualny Sztetl, Polscy Sprawiedliwi, Historia Mówiona), prowadzi działalność wydawniczą, przybliża historię i kulturę polskich Żydów szerokiej publiczności, edukuje w obszarze żydowskiego dziedzictwa kulinarnego. **Współpracuje z lokalnymi instytucjami** (m.in. w ramach projektu upamiętniającego synagogi). Jest organizatorem akcji społeczno-edukacyjnej Żonkile.
- **Fundacje żydowskie w kraju i za granicą**
- **Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (FODŻ)** – zajmuje się m.in. **renowacją i konserwacją cmentarzy żydowskich oraz innych obiektów dziedzictwa materialnego** (FODŻ jest właścicielem około 150 cmentarzy

11 Obiekty te mogą być własnością GWŻ, FODŻ, a czasem gmin samorządowych / urzędów miast.

żydowskich w Polsce), dokumentacją historyczną i fotograficzną miejsc związanych z kulturą żydowską, organizacją warsztatów edukacyjnych, wyjazdów studyjnych oraz spotkań dla młodzieży i dorosłych, publikacją książek, przewodników, materiałów edukacyjnych oraz realizacją wystaw tematycznych.

- **Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów (TSKŻ)** – jest partnerem merytorycznym i programowym w projektach związanych z kulturą żydowską. Pomaga w organizacji wydarzeń edukacyjnych, rocznicowych i kulturalnych, wspiera przy inicjatywach pamięci i integracji międzykulturowej. Może być źródłem kontaktów z osobami żydowskiego pochodzenia i ekspertami. Udostępnia przestrzeń, publikacje, dzieli się doświadczeniem i siecią kontaktów lokalnych. Można się do niego zwrócić z prośbą o patronat, współorganizację, pomoc w promocji wydarzenia.
- **Jewish Community Center (JCC) – Centrum Społeczności Żydowskiej: JCC Kraków i JCC Warszawa** – m.in. zajmuje się organizacją życia dla społeczności żydowskiej, organizuje programy edukacyjne – wykłady, kursy językowe, warsztaty artystyczne i kulinarne, zajęcia dla dzieci i młodzieży, prowadzi spotkania społecznościowe, zajmuje się wsparciem dla seniorów, prowadzi kluby studenckie, realizuje zajęcia dla rodzin z dziećmi. W ramach współpracy JCC udostępnia swoje przestrzenie i zasoby (sale, sprzęt, udziela wsparcia logistycznego). Jest też możliwością współorganizacji wydarzeń i projektów edukacyjnych – jako partnerem edukacyjnym. Oprócz tego JCC może być współorganizatorem wydarzeń kulturalnych, źródłem wiedzy eksperckiej i materiałów edukacyjnych, sieci kontaktów czy wsparcia dla osób odkrywających żydowskie korzenie. Dzięki współpracy z JCC można również pozyskać wolontariuszy i wymienić się doświadczeniami.
- **Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID)** – państwowa instytucja kultury zajmująca się ochroną materialnego i niematerialnego dziedzictwa. Jej główne działania to gromadzenie dokumentacji (ewidencja zabytków, monitoring stanu obiektów), prowadzenie centrów kompetencji zajmujących się digitalizacją, rewitalizacją zabytków, architekturą drewnianą. NID dba również o zachowanie standardów konserwatorskich – wyznacza zasady ochrony i renowacji obiektów historycznych. Oprócz tego przygotowuje analizy dla samorządów, instytucji publicznych i właścicieli zabytków,

edukuje i popularyzuje wiedzę (organizuje konferencje, wykłady, webinaria, zajmuje się działalnością wydawniczą), prowadzi projekty specjalne – udziela wsparcia w przypadku katastrof, zajmuje się identyfikacją i oznakowaniem cmentarzy żydowskich, remontami obiektów historycznych. Z NID można nawiązać współpracę w ramach doradztwa eksperckiego przy dokumentowaniu i ochronie lokalnych zabytków żydowskich, wsparcia merytorycznego i szkoleniowego (wziąć udział w warsztatach, kursach i webinarach prowadzonych przez instytut). NID udziela również pomocy w rewitalizacji i konserwacji w postaci dostępu do narzędzi, wytycznych i dobrych praktyk. Można również uzyskać wsparcie finansowe lub organizacyjne przy projektach lokalnych dotyczących dziedzictwa.

- **Sieć Forum Dialogu** – zajmuje się łączeniem lokalnych aktywistów, osób działających w różnych miejscowościach, które upamiętniają społeczności żydowskie, edukują i chronią dziedzictwo. Prowadzi program Liderzy Dialogu dla aktywistów lokalnych. Edukuje i organizuje wizyty studyjne, seminaria, konferencje, warsztaty, a także tworzy materiały edukacyjne przygotowane we współpracy z ekspertami i instytucjami zagranicznymi. Udziela również wsparcia finansowego w formie grantów dla projektów lokalnych aktywistów, inicjatyw edukacyjnych i upamiętniających.
- **Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny (SŻIH)** – m.in. prowadzi program grantowy dla projektów mających na celu zachowanie i utrwalanie pamięci o historii i kulturze Żydów oraz ochronie ich dziedzictwa ze szczególnym uwzględnieniem działań lokalnych angażujących miejscowe społeczności.

Współpraca ze społecznościami lokalnymi/partycypacja

Bardzo dobry mamy przykład z Orli. Powierzenie opieki nad zabytkową synagogą w tej miejscowości przez właściciela (FODŻ) w zasadzie grupie nieformalnej wolontariuszy okazało się bardzo korzystne dla obu stron. FODŻ ma stały monitoring nad budynkiem, a lokalna społeczność miejsce do samorealizacji. Oprócz tego przez elastyczne udostępnianie zwiedzającym jest wnoszony wkład w rozwój turystyki na terenie miejscowości.

Edukacja przez doświadczenie i zaangażowanie społeczności. Praca z dziedzictwem nie powinna kończyć się na tablicach i raportach. Największy efekt przynoszą działania, które pozwalają doświadczyć historii, dotknąć jej w przestrzeni, usłyszeć z pierwszej ręki, wejść w kontakt z historiami konkretnych osób.

Metody aktywne i partycypacyjne. Skuteczną praktyką są spacer historyczne, lekcje muzealne prowadzone „w terenie”, warsztaty indywidualne, a także spotkania z potomkami. Uczniowie, studenci i mieszkańcy uczą się nie tylko o wydarzeniach, lecz także o ludziach, ich życiu, zwyczajach, pracy, marzeniach i dramatach. W Chełmie spacer „Śladami żydowskiego Chełma” pozwala uczestnikom zobaczyć dawny bejt midrasz, miejsce po Wielkiej Synagodze, domy kupców, rzemieślników i nauczycieli. To przestrzeń, która „mówi” dzięki opowieści i świadectwom.

Dokumentowanie jako narzędzie pamięci. Ważną praktyką jest archiwizowanie działań edukacyjnych: nagrania wideo, relacje uczestników, fotografie lokalizacji, wywiady, przygotowane materiały edukacyjne. Tworzy to bazę wiedzy, która staje się fundamentem kolejnych inicjatyw: wystaw, publikacji, programów edukacyjnych.

Edukacja i upamiętnienie. Warto łączyć działania edukacyjne z realnym upamiętnieniem. Podczas spacerów wskazywać miejsca nieistniejące, „wymazywane”, zaznaczać brak i milczenie w przestrzeni. Opowieść o jednej rodzinie często bardziej porusza i pozostaje w pamięci niż abstrakcyjne liczby.

Współpraca z potomkami

Bardzo ważna jest współpraca z potomkami. Należy jednak pamiętać, że wymaga ona delikatności, zaufania i czasu. Kontakt często zaczyna się od informacji przekazanej przez organizacje żydowskie, ziomkostwa przez social media, bazy genealogiczne. Ważne jest pisanie listów i wiadomości, które wyjaśniają, po co są prowadzone badania, jakie wartości stoją za projektem, oraz zaproszenie do współpracy bez presji.

Dobłą praktyką jest oferowanie potomkom praktycznej pomocy: odnalezienie dawnego adresu, miejsca pracy, szkoły. Na przykład w Chełmie zachowały się fotografie, mapy, dokumenty oraz fragmenty relacji, które pozwalają odtworzyć mapę lokalnych społeczności.

Warto też zapraszać potomków do odwiedzin w naszej miejscowości. Orowadzanie po cmentarzu, pokazanie miejsca, gdzie stał dom dziadka, rozmowy z mieszkańcami, którzy pamiętają opowieści swoich rodziców, tworzą głęboki, trudny do opisanie most między przeszłością a terażniejszością. Takie wizyty często prowadzą do wspólnych działań: podarowania zdjęć, wspólnego oznaczania miejsc pamięci, przywracania nazwisk i włączania opowieści do wystaw czasowych.

Dlaczego to ma znaczenie? Współpraca z potomkami pozwala uniknąć błędów, uzupełnia archiwa, dopowiada historię z perspektywy rodzinnej. To także akt naprawczy wobec historii: wspólne działania pozwalają symbolicznym gestem przywrócić dawnych mieszkańców pamięci miasta.

Współpraca z młodzieżą i wolontariat

Rola młodzieży i projektów wolontariackich. Jeśli pamięć ma trwać, potrzebuje kolejnego pokolenia. Dlatego praca z młodzieżą jest jednym z najważniejszych elementów działań pamięci.

Dlaczego młodzież?

- Młodzi ludzie potrafią „przykleić się” emocjonalnie do miejsc i historii.
- Angażują rówieśników, rodziny, społeczność ze swojej miejscowości.
- Projektują nowe formy pamięci (media, film, podcast, mapy interaktywne).
- Mają energię do długoterminowych działań, takich jak porządkowanie cmentarzy, digitalizacja materiałów, przeprowadzanie wywiadów ze świadkami.
- Uczą siebie i innych – stają się edukatorami.

Formy zaangażowania:

- wolontariat edukacyjny (np. prowadzenie spacerów dla rówieśników),
- projekty szkolne oparte na historii lokalnej,
- caretaking cmentarzy i miejsc pamięci,
- digitalizacja archiwów szkolnych i rodzinnych,
- narracje tworzone przez młodzież: filmy dokumentalne, wystawy, podcasty, relacje w mediach społecznościowych i blogach.

Szczególne znaczenie mają działania, w które młodzież jest włączona od początku: od koncepcji, przez research, po realizację. Młodzi przestają być „uczestnikami”, a stają się współautorami pamięci. Przykładem są projekty, w których uczniowie są przewodnikami po mieście, a ich głos jest częścią opowieści o dziedzictwie.

POZYSKIWANIE GRANTÓW

Fundusze są niezbędne, by móc realizować działania, dlatego warto brać udział w konkursach grantowych. Poniżej najważniejsze aspekty, na które należy zwracać uwagę podczas składania wniosków (a także podczas planowania działań).

Przygotujcie się i zrozumcie zasady programu. Pierwszym krokiem jest dokładne zapoznanie się z regulaminem konkursu oraz dokumentami aplikacyjnymi. Koniecznie sprawdźcie, jaka jest **misja programu, jakie typy działań są wspierane oraz kto może złożyć wniosek!** Czy wnioskodawcami mogą być osoby fizyczne, grupy nieformalne, czy wyłącznie zarejestrowane organizacje? Czy jest wymagany podmiot pośredniczący?

Dobre przygotowanie na starcie pozwoli uniknąć błędów formalnych, oszczędzić wasz czas oraz zwiększa szanse na pozytywną ocenę.

- Co ciekawe, środki z niektórych programów grantowych można potraktować jako **wkład własny** w większych grantach. Warto na to zwrócić uwagę podczas lektury regulaminu.

- Często na stronach grantowych można zapoznać się ze zrealizowanymi już działaniami w ramach poprzednich edycji konkursowych.

Lokalność to priorytet! Najwyżej są oceniane projekty **osadzone w lokalnym kontekście** – dotyczące konkretnych miejsc, historii rodzin, cmentarzy żydowskich, obiektów czy wydarzeń, które można zakorzenić w pamięci danej społeczności. Takie działania mają największy wpływ społeczny! Dlatego lokalność wzmacnia sens projektu i ułatwia budowanie zaangażowania mieszkańców, co jest często jednym z najważniejszych kryteriów grantodawców.

Wniosek o grant

Dobrze przygotowany wniosek powinien zawierać:

- dokładny opis planowanego upamiętnienia (w tym np. treść tablicy, element instalacji),
- listę osób eksperckich i partnerów,
- konsultacje ze znawcami historii i kultury żydowskiej – badaczami, muzeami, instytucjami.

Przed złożeniem wniosku skonsultujcie scenariusz waszych działań z ekspertem. To nie tylko zwiększa jakość projektu, lecz także pozwala uniknąć ewentualnych błędów merytorycznych.

Dobra komunikacja. W trakcie realizacji mogą pojawić się zmiany – rezygnacje partnerów, problemy z wykonawcami, korekty harmonogramu. Najważniejsza zasada: **na bieżąco informować grantodawcę**. Pozwala to uniknąć sytuacji, w której sprawozdanie zostanie odrzucone z powodu niezgodności z umową, oraz odmowy zwrotu poniesionych kosztów.

Dokumentacja i raportowanie

Pamiętajcie, żeby:

- dokładnie sprawdzić dane w umowie przed podpisaniem,
- prowadzić dokumentację fotograficzną z poszczególnych etapów działań (zdjęcia i filmy przydadzą się także w waszych dalszych działaniach!),
- dołączać linki do nagrań z wydarzeń,
- złożyć terminowe sprawozdanie po zakończeniu projektu.

Rzetelność na tym etapie pozwala lepiej przygotować się do waszych przyszłych projektów oraz wpływa na ocenę waszych przyszłych wniosków. Pozwala również zadbać o widoczność waszych działań, a tym samym – do upowszechniania wiedzy o upamiętnianych przez was osobach, wydarzeniach czy miejscach.

Nagłe interwencje. Warto pamiętać, że obok regularnych naborów do programów istnieją nieraz tryby interwencyjne, uruchamiane w sytuacjach nagłych (np. zniszczenia cmentarza). Tryb interwencyjny prowadzą np. SŻIH oraz Forum Dialogu.

Uwaga! Dobrze przemyślany, lokalny i merytoryczny projekt, konsultowany z ekspertami i oparty na rzetelnym planowaniu, ma realną szansę na pozyskanie finansowania. Kluczem jest nie tylko opracowanie interesującej koncepcji, lecz także stała komunikacja z grantodawcą oraz skrupulatne prowadzenie dokumentacji. Dzięki temu działania na rzecz dziedzictwa żydowskiego mogą być realizowane skutecznie i odpowiedzialnie.

Granty – wiele organizacji prowadzi szkolenia, jak napisać wniosek, są również NGO, które doradzają na danym terenie. Przy nieotrzymaniu grantu można poprosić o kartę oceny, żeby wiedzieć na przyszłość, co jest do poprawy. Dzięki uwzględnieniu w projekcie fundacji/stowarzyszeń (niekiedy podejmujących działania na rzecz dziedzictwa żydowskiego, mogą być lokalne) łatwiej jest nieraz rozpiścić projekty na granty.

PODSUMOWANIE – O CZYM TRZEBA PAMIĘTAĆ

1. Nie da się działać samemu! Wiele osób zaznacza, że wsparcie jest ważniejsze niż pieniądze. Zwracajcie się do konkretnych osób, dbajcie o osobisty kontakt, współpracujcie z lokalnymi autorytetami.
2. Zadbajcie o kontakt z instytucjami i organizacjami zajmującymi się dziedzictwem żydowskim oraz z przedstawicielami społeczności żydowskiej.
3. Włączajcie potomków żydowskich z danej miejscowości w organizację wydarzeń upamiętniających. Angażujcie w swoje działania także lokalną społeczność.
4. Nie bójcie się ani reakcji mieszkańców miasta, ani prasy, ani nikogo innego. To, co robią działacze, jest bardzo potrzebne i ważne. A cała reszta to tylko kurz, który w końcu opada.
5. Biografia ważniejsza niż statystyka. Mówcie przede wszystkim o LUDZIACH. Personalizujcie pamięć.
6. Korzystajcie z baz danych, genealogicznych, ksiąg pamięci danego miasta. Po co przebijać mur, jeśli wiele rzeczy zostało już opracowanych? Korzystajcie z wiedzy merytorycznej pochodzącej ze sprawdzonych źródeł.
7. Sprawdzajcie daty świąt żydowskich przy planowaniu wydarzeń. Nie organizujcie wydarzeń w sobotę/piątek i święta żydowskie.
8. Zadbajcie o miejsce – pomyślcie o oznaczeniu miejsca, zorganizujcie upamiętnienie.
9. Poddawajcie się z cierpliwością i ze zrozumieniem wszelkim procedurom bezpieczeństwa. Uprzedźcie innych i wytłumaczcie, z czego wynikają kwestie bezpieczeństwa w tych miejscach, czym się charakteryzuje ich specyfika.
10. Szukajcie źródeł finansowania swoich pomysłów.
11. Włączajcie do działań współczesny kontekst życia żydowskiego, żeby zaznaczyć, że życie żydowskie w Polsce trwa.
12. Dokumentujcie i archiwizujcie swoje działania.
13. Nauczcie się właściwego zarządzania swoim czasem.
14. Pamiętajcie o samokształceniu, jeśli chodzi o język i odniesienie do lokalnej historii.
15. Pamiętajcie, że nie jesteście sami, bo to pierwsza droga do wypalenia! Budujcie swoją sieć współpracy, a przede wszystkim – rozmawiajcie, inspirujcie, wentylujcie się i delegujcie.

PODZIĘKOWANIA

Podczas kursu swoją wiedzą oraz doświadczeniem wsparli nas:

Anna Moniewska i Joanna Fikus (Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny), Miriam Synger (@jestem_zydowka), Maria Kos (JCC Warsaw), Małgorzata Kordowicz (GWŻ Warszawa), Aleksander Schwarz (Komisja Rabiniczna ds. cmentarzy, Fundacja Zapomniane), Hanna Gospodarczyk (Forum Dialogu), Agnieszka Kuś (agnieszkakus.pl), Ireneusz Socha, Karolina Sakowicz (Centrum Archiwistyki Społecznej), Paulina Jędrzejewska (Fundacja Culture Shock), Katarzyna Łaziuk, Marek Chmielewski, Dorota Bida; pracowniczki i pracownicy Muzeum POLIN: Piotr Kowalik, Erika Krzyczkowska-Roman, Marta Frączkiewicz, Dagmara Mańka-Wizor, Katarzyna Jakubowicz, Maria Bliźniak, Matan Shefi, Klara Jackl, Adam Dylewski, Józef Markiewicz, Zofia Bojańczyk, Mariia Bilostotska; **koordynatorki i koordynatorzy lokalni** prowadzonego przez POLIN projektu podróżującego „Muzeum na kółkach” oraz **uczestniczki i uczestnicy kursu** „Jak dbać o lokalne dziedzictwo żydowskie”.

Serdecznie dziękujemy!

Opracowanie: Katarzyna Jakubowicz, Alicja Nawracaj

Redakcja, korekta: Dominik Wódcz

Skład, opracowanie graficzne: Anna Woźniakowska/Pracownia Witryna

ZAŁĄCZNIKI DO TEKSTU

ZAŁĄCZNIK NR 1

Słowniczek – podstawowe pojęcia związane z judaizmem

Poniższe definicje zostały zacytowane za: [Materiały pomocnicze dla nauczycieli i nauczycielek Muzeum w pudełku](#), str. 13–17

Aron ha-kodesz

Aron ha-kodesz to w języku hebrajskim „święta szafa”; miejsce, w którym są przechowywane zwoje Tory. Aron ha-kodesz znajduje się na wschodniej ścianie synagogi, czyli jest skierowany ku Jerozolimie.

Bar micwa

Bar micwa (z aramejskiego i hebrajskiego „syn przykazania”) to w judaizmie chłopiec kończący 13. rok życia i przyjmujący na siebie wszystkie obowiązki religijne dorosłego mężczyzny. To także nazwa związanej z tym uroczystości, odbywającej się w synagodze najczęściej w pierwszy szabat po urodzinach, podczas której chłopiec zostaje po raz pierwszy wezwany do odczytania rozdziału (lekcji) Tory i fragmentu z ksiąg prorockich.

Besaminka

Besaminka to nieduży pojemnik, w którym umieszcza się naturalne wonności (po hebrajsku

„besamim”), czyli pachnące przyprawy korzenne i zioła. Besaminki (często są to goździki, cynamon, liście laurowe) używa się podczas hawdali, czyli ceremonii pożegnania szabatu.

Cmentarz żydowski

Teren cmentarza w tradycji żydowskiej uważa się za miejsce święte, nienaruszalne aż do dnia sądu ostatecznego. Jest to również miejsce nieczyste, dlatego po jego opuszczeniu należy dokonać obmycia, najczęściej rąk. Na cmentarzu żydowskim najczęściej stawia się macewy, czyli nagrobki w formie prostokątnych, kamiennych płyt.

Chałka

Chałka jest związana ze świętowaniem szabatu – najważniejszego święta w tradycji żydowskiej. Na szabatowy stół trafiają dwie chałki przykryte serwetą, symbolizujące podwójną porcję manny, którą Żydzi dostali od Boga na czas

wędrowni z Egiptu do Ziemi Obiecanej, by mogli świętować szabat na pustyni. Chałka, którą znamy z polskich piekarni, jest słodka i pokryta kruszonką. Ta występująca w kuchni żydowskiej ma bardziej wytrawny smak.

Chanuka

Chanuka to radosne święto światła, które upamiętnia cud w Świątyni Jerozolimskiej. Gdy Żydzi odzyskali zniszczoną przez najeźdźców świątynię, chcieli zapalić menorę, czyli siedmioramienny świecznik. Znaleźli niewielką ilość oliwy, dzięki której ogień mógł płonąć tylko jeden dzień. Cud polegał na tym, że palił się przez osiem. Na pamiątkę tego wydarzenia w wielu żydowskich domach jest zapalany specjalny świecznik, chanukija. Święto przypada w grudniu lub styczniu.

Cheder

Cheder to elementarna szkoła żydowska o charakterze religijnym, przeznaczona dla chłopców.

Czulent

Czulent to potrawa przygotowywana przez Żydów jako główne danie na szabat. Żydzi aszkenazyjscy przyrządzają czulent z mięsa wołowego, fasoli, cebuli, czosnku,

ziemniaków i niekiedy jajek; sefardyjscy używają mięsa baraniego i jajek.

Dreidel

Dreidel to świąteczny, chanukowy bączek. Zasady dziecięcej gry w drejbla są bardzo proste. Na każdej z czterech stron bączka znajduje się hebrajska litera: nun, gimel, hej, szin. Każda z nich symbolizuje wygraną lub przegraną w grze, a jednocześnie jest początkiem słowa. Kręcąc bączkiem, losowo wygrywamy lub przegrywamy słodkości, a jednocześnie układamy zdanie „wielki cud zdarzył się tam” (hebrajskie „nes gadol haja szam”).

Hebrajski język

Jest najstarszym, klasycznym językiem żydowskim. Zapisano w nim Biblię, w tym Torę (czyli również Dekalog). Jest językiem modlitw i liturgii, uznawanym za najważniejszy język żydowski. Dziś jego współczesną wersją mówią mieszkańcy Izraela. Tekst w języku hebrajskim wiedzie od prawej do lewej.

Jad

Jad (z hebrajskiego „ręka”) to wskaźnik służący do śledzenia czytanego wersetu zwoju Tory. Jej trzonek ma

zakończenie w kształcie ręki z wyciągniętym palcem wskazującym. Jad jest wykonywany z drogocennego drewna, kamienia, z metalu lub kości słoniowej.

Jidysz

Przez wiele wieków Żydzi w Europie Środkowej i Wschodniej oraz od XIX wieku w obu Amerykach posługiwali się także językiem jidysz, utworzonym pod wpływem następujących języków: niemieckiego (ok. 75%), hebrajskiego (ok. 15%) oraz języków słowiańskich. Jidysz powstał w średniowieczu, jest zapisywany alfabetem hebrajskim od prawej do lewej strony.

Kamienie (kłodzione na macewach)

Odwiedzający cmentarze żydowskie pozostawiają na grobach kamyki – symbol pamięci. Na mogiłach rabinów i innych prawych osób pozostawia się zazwyczaj karteczki (w jidysz „kwitlech”) z prośbami o wstawiennictwo u Boga.

Kielich kiduszowy

Kidusz to po hebrajsku „uświęcenie”. Kielich kiduszowy to naczynie, którego używa się podczas ceremonii rozpoczynającej szabat i inne święta żydowskie. Do błogosławieństwa używa się wina lub soku z winogron.

Kipa

Kipa, inaczej nazywana jarmułką, jest nakryciem głowy noszonym przez religijnych Żydów. Jest to również wyraz żydowskiej tożsamości. W zależności od poziomu religijności część Żydów nosi kipę przez cały czas, inni zaś tylko wtedy, kiedy jest to wymagane (np. w synagodze, na cmentarzu, w czasie modlitwy, studiowania tekstów religijnych, podczas uroczystości religijnych).

Korona na Torę

Zwój Tory, który jest przechowywany w synagodze w aron ha-kodesz, często zdobi korona Tory (hebrajskie „keter Tora”).

Koszerny

„Koszerny” oznacza zdatny do spożycia z religijnego punktu widzenia. Koszerne są m.in. ryby, które mają łuski i płetwy, oraz zwierzęta parzystokopytne, które przeżuwają. Ważne jest także rozdzielenie pokarmów przygotowanych z udziałem mleka i mięsa.

Kubek dwuuchy

Jest to naczynie do rytualnego obmywania rąk. Teren cmentarza żydowskiego uważa się za miejsce rytualnie nieczyste, stąd wychodząc z cmentarza, należy rytualnie obmyć dłonie wodą.

Macewa

Żydowski nagrobek, kamienna, niekiedy żeliwna (od XIX wieku) lub drewniana prostokątna płyta, ustawiona pionowo, przeważnie zamknięta od góry półkoliście lub trójkątnie.

Sukienka na Torę

Sukienka na Torę (hebrajskie „meil”) to rodzaj specjalnego, ozdobnego pokrowca, nakładanego na zwój Tory.

Symbole na macewach

Macewy znajdujące się na cmentarzu żydowskim są czasem opatrzone różnymi symbolami. Na przykład korona sugeruje, że pochowano mądrego i szanowanego człowieka; świece oznaczają grób kobiety. Dłoń wrzucającą monetę do puszek ofiarnej to motyw z grobu człowieka dobrotliwego, wspomagającego zarówno gminę, jak i ubogich.

Synagoga

Synagoga to miejsce modlitwy Żydów. Synagogi to jednak nie tylko przestrzeń kultu i nauczania religijnego, odbywają się w nich również spotkania, wydarzenia kulturalne i edukacyjne.

Szabat

Szabat to najważniejsze żydowskie święto obchodzone co tydzień – od piątkowego do sobotniego wieczoru. Według Biblii szabat jest dniem odpoczynku Boga po sześciu dniach tworzenia świata. W tym dniu Żydzi także odpoczywają – to czas spędzany głównie z rodziną, na modlitwach, studiowaniu Tory, wspólnych posiłkach, zabawie i radości.

Świece szabatowe

Świece szabatowe zapala się krótko przed zachodem słońca w piątek wieczór. Zapala się przynajmniej dwie świece, które mają przypominać o dwóch nakazach: „pamiętaj” i „przestrzegaj” dzień szabat. Błogosławieństwo nad świecami odmawia najczęściej kobieta.

Tora

Tora (hebrajskie „nauczanie, nauka”) to – najszerzej – całość nauczania judaizmu. Tora to również najważniejsza i najświętsza część Biblii, zwana też Pięcioksięgiem Mojżesza (bo składa się z pięciu ksiąg). Tradycja żydowska przypisuje spisanie Tory samemu Mojżeszowi. Zwój Tory (hebrajskie „sefer Tora”) jest najświętszym obiektem judaizmu. Sefer Tora, której używa się

w synagodze, jest spisana ręcznie na pergaminie i nawinięta na specjalne rolki – w postaci rodałów. Jest przechowywana w aron ha-kodesz, czyli świętej szafie.

Trefny

Trefny (hebrajskie „trefa”), czyli niezdatny do spożycia, zakazany. Trefne jest m.in. mięso wieprzowe, skorupiaków, węgorza.

ZAŁĄCZNIK NR 2

Język jako klucz do opowieści o Żydach (opracowanie: Adam Dylewski)

Czy prawidłowe jest określanie skupiska żydowskiego jako sztetl?

Nie, gdyż nie jest to termin historiograficzny, a jego zakres zmieniał się z czasem, przechodząc kolejno przez fazy:

1. literacką (przed Zagładą). Słowo „sztetl” oznacza w jidysz „miasteczko” – ale każde miasteczko, nawet takie, w którym w ogóle nie ma Żydów. Jednak na przełomie XIX i XX wieku w literaturze żydowskiej pojawił się specyficzny motyw sentymentalnie traktowanego „miasteczka” jako symbolu starego świata i tradycji, stojącego w kontraście do emigranckiego życia, w którym ludzie tracili swoje korzenie i kręgosłup moralny. Tę wizję przejęła później kultura masowa. Emblematycznym przykładem jest powieść Szolema Alejchema „Dzieje Tewji Mleczarza” (1894), zekranizowana w 1971 roku jako musical „Skrzypek na dachu”;
2. żydowskiej nostalgii. W tej fazie, która nastąpiła po Zagładzie, źródłem obrazu sztetla stały się „księgi pamięci”, pisane przez osoby bez warsztatu historycznego, które rysowały w oparciu o silne osobiste emocje de facto nieistniejącą formułę życia, kontrastującą lokalny mikrokosmos – przestrzeń oswojoną i bezpieczną – z marginalnie postrzeganym otoczeniem obcych i wrogich sąsiadów;
3. nieżydowskiej tęsknoty (od lat 90. XX wieku). Nastąpiła wówczas sentymentalizacja sztetla w stylu cepeliowskim – uproszczona, sfolkloryzowana wizja idyllicznego życia inkluzywnej wspólnoty („żyli wśród nas”), podkreślająca pokojową koegzystencję „miasteczka” z otoczeniem, jego atrakcyjną i tajemniczą kulturę, nieznany już szerzej język jidysz oraz elementy religijnych rytuałów. W polskich warunkach nastąpiła szybka rewizja tego obrazu, związana z nagłościeniem wydarzeń w Jedwabnem.

Jak wynika z powyższego, pojęcie „sztetl” należy do kategorii kulturoznawczych, a nie historiograficznych. Mimo jego popularności i powszechnego rozumienia jako takie jest pozbawione dla historyka wartości analitycznej. Bezrefleksyjne posługiwanie się zmieniającym swoje znaczenie hasłem „sztetl” w istocie oddala słuchaczy od rzeczywistego obrazu przeszłości.

Jak zatem należy określać społeczność żydowską?

Wydaje się, że nie potrzebuje ona szczególnych określeń, oddzielających ją od innych sąsiadujących, także przecież zróżnicowanych względem siebie społeczności. Jednakże w warunkach regulacji prawnych, obowiązujących na ziemiach polskich od XIX wieku, wydaje się, że pod względem administracyjnym najbardziej prawidłowym terminem będzie „gmina żydowska”, czasami określana hebrajskim słowem kahał.

Czy kahał jest odpowiednikiem chrześcijańskiej parafii?

Nie jest. Parafia ma charakter religijny i terytorialny, a jej personel stanowi sakramentalnie umocowane duchowieństwo. Kahał to nie parafia: nie musi posiadać synagogi, nie musi zatrudniać rabina. Gmina żydowska może obejmować określone miejscowości, ale zasadniczo nie wytycza granic. Precyzyjne rozgraniczenia skupisk żydowskich („dzielnica żydowska”, „getto”) wynikają wyłącznie z czynników zewnętrznych. Urzędnicy gminy nie są duchowieństwem, są obieralni lub zatrudniani na podstawie stosunku pracy.

Czy rabin jest odpowiednikiem księdza?

Nie. Mimo elementów klerykalizacji (takich jak wygląd, uroczysty charakter wystąpień, autorytet duchowego przywódcy) rabin jest wybieralnym urzędnikiem kultowym, spełniającym określone kryteria merytoryczne (smicha, ordynacja), zajmującym się kwestiami związanymi z religijnym prawem żydowskim. Naucza go (w tym nadzoruje działalność szkoły), stosuje je (np. udziela małżeństw), rozstrzyga spory i nakłada kary (w tym klątwę – cherem). Jest też bliżej społeczności, gdyż sam ma żonę i dzieci, wiecie bogate życie rodzinne. Gmina jednak nie musi zatrudniać rabina. Pod koniec lat 80. XIX wieku w 127 gminach Prowincji Poznańskiej było tylko 37 rabinów – zatem rabina miało niespełna 30% gmin.

Kto zatem pracował w gminie żydowskiej?

Pracownikami gminy byli najczęściej: kantor, nauczyciel, rzezak, sługa synagogałny. Bardzo częstym zjawiskiem, zwłaszcza w mniejszych społecznościach, było niezatrudnianie rabina i łączenie pozostałych funkcji w jednej, dwóch osobach. Najczęściej kantor był jednocześnie rzezakiem, a w wielu przypadkach także nauczycielem.

Czy synagoga jest świątynią?

Nie, ponieważ w judaizmie kult ofiarny ustał wraz ze zburzeniem Drugiej Świątyni Jerozolimskiej i został zastąpiony modlitwą. Jako budynek synagoga jest miejscem zebrań na modlitwy, a także szkołą prawa religijnego (stąd jej nazwa w jidysz – „szul”) oraz – w zależności od gminy – siedzibą kahału, sądu rabinackiego, niekiedy więzieniem itd. Gmina nie musi posiadać synagogi, a nabożeństwa mogą odbywać się w pomieszczeniach prywatnych. W 1905 roku w rejencji królewieckiej Prus Wschodnich na 39 gmin było 20 synagog, a nabożeństwa codzienne lub szabasowe odbywały się w 33 gminach.

Różne określenia na synagogę (greckie „synagōgē” – „zebranie”, „zgromadzenie”):

- בית כנסת bejt kneset (dom zgromadzenia),
- בית מדרש bejt midrasz (dom nauki, szkoła),
- בית תפילה bejt tefila (dom modlitwy)
- jidysz: שול szul (szkoła)
- polski: bożnica, bóżnica.

Do XIX wieku synagoga oznaczała zorganizowaną gminę żydowską, a także jej zebranie oraz miejsce zebrań. Nazwa „synagoga” przeszła na budynek, w którym odbywają się modlitwy, studiowanie Tory, nauczanie, znajduje się siedziba kahału, siedziba sądu rabinackiego, niekiedy więzienie kahalne.

Jaka jest rola cmentarza?

Cmentarz jest najważniejszym obiektem gminy, a opiekujące się nim bractwo pogrzebowe – najbardziej prestiżową tradycyjną instytucją w gminie (stąd nazwa „chewra kadisza”, czyli „bractwo święte”). Gmina nie musi posiadać

synagogi ani zatrudniać rabina, ale zasadniczo musi mieć cmentarz. Jednym z najważniejszych zadań nowej gminy było uzyskanie miejsca na jego założenie. Ustanowienie cmentarza kończyło okres organizacji oraz pozwalało na uniezależnienie. Na ziemiach polskich cmentarze żydowskie są objęte opieką od chwili ogłoszenia statutu kaliskiego w 1264 roku.

Czy cmentarz żydowski można nazywać kirkutem?

W żadnym przypadku. Termin ten jest niestosowny ze względu na jedną z możliwych etymologii o podłożu chrześcijańskim. Słowo „kirkut” pochodziłoby od niemieckiego „Kirchhof”, co oznacza „cmentarz przykościelny”.